

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧЕРГУВАНЬ ПРИГОЛОСНИХ У ПРОЦЕСАХ СЛОВОЗМІНИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Русаченко Н.П.
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Київського університету імені Бориса Грінченка

Чергування звуків (альтернації), які не можна пояснити фонетичними закономірностями сучасної мови і які відбуваються за традицією, є об'єктом вивчення морфонології – одного з наймолодших і найсуперечливіших розділів сучасного мовознавства. У лінгвістиці немає двох таких концепцій, у яких цей термін використовується в однаковому значенні. Це пов'язано, насамперед, із суперечливою природою морфонологічних явищ, які функціонують на межі фонології та морфології, а звідси – їх неоднозначним трактуванням. Далеко не всі мовознавці визнають необхідність спеціального вивчення морфонологічної структури мови.

Актуальність дослідження зумовлена недостатнім вивченням проблем української описової морфонології і важливістю зазначеної теми для української мови. Морфонологічний аналіз досить довго сприймався як складова частина фонетичного аналізу, а самі чергування принагідно розглядали в курсі фонетики сучасної української літературної мови. По суті чергування мають фонетичну природу, але виконують морфологічну функцію – супроводжують процеси словотворення та словозміни.

На сьогодні надзвичайно важливим виявляється дослідження методики морфонологічного аналізу, характеристика взаємозв'язків між фонетичними та морфологічними явищами, вивчення ролі морфонологічних засобів (передусім чергувань голосних та приголосних) в організації та розвитку словозмінних і словотворчих парадигм української мови.

Для вивчення морфонологічних модифікацій сучасної української мови основоположне значення мають праці М. Кравченко, М. Федурко, В. Горпинича, І. Демешко, Л. Комарової, І. Козленко, І. Савченко, Л. Кондакової, Л. Асіїв та ін.

Чергування виявляють специфіку за типами і видами альтернацій, умовами виникнення, сферою функціонування та змінами. Свою систему морфонологічних явищ, особливості у словозмінних і словотворчих парадигмах має кожна частина мови.

Причиною появи чергувань приголосних вважають процеси палаталізації – пом'якшення задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду та пом'якшення губних і зубних приголосних перед **ј** [1, с.253]. Характерним для консонантних альтернацій є їхнє функціонування не в середині кореня, а на морфемних швах.

Словозмінна іменна парадигма української мови не може бути побудована без морфонологічного аналізу, оскільки при утворенні відмінкових, числових, особових та родових форм, крім закінчень, значну роль відіграють чергування.

Основа слова та закінчення (флексія) звичайно вимагають певної підготовки до сполучуваності, оскільки замість того, щоб утворити ланки послідовно поєднаних одиниць, морфемі видозмінюються у цьому процесі. Треба відзначити, що не тільки наявність закінчення виступає умовою для появи морфонологічного явища. На морфонологічну характеристику слова у словозмінних парадигмах впливають характер структури кінцевого сегмента основи, граматичне значення флексії і характер її структури (вокалічної, нульової).

Оскільки кожній частині мови притаманні власні лексико-семантичні ознаки і способи їх вираження, то взаємодія основи і флексії має виразно виявлену специфіку у словозмінних парадигмах різних частин мови. Зокрема, **для іменної словозміни** характерним є відкритий тип закінчень, який співвідноситься із закритим типом основи [4, с. 206]. Крім того, для

іменників характерна варіативність флексій із тотожним граматичним значенням, що зумовлює наявність варіантних форм того самого слова, а отже, призводить до різних морфонологічних характеристик. Це свідчить про складну і нестабільну картину морфонологічної структури іменної словозміни української мови [2, с. 178].

На відміну від іменної, у *дієслівній словозміні* однаково широко використовуються як неприкриті, так і прикриті флексії. До того ж дієслівні основи також можуть бути двох типів – відкриті і закриті. Як відомо, відкритій основі мають відповідати прикриті закінчення, а закритій – неприкриті [3, с. 204]. Під час творення форм, для яких потрібне поєднання закритої основи із прикритим закінченням або відкритої основи з неприкритим закінченням, і використовуються спеціальні засоби морфонологічного регулювання – чергування.

Крім понять варіанта основи та флексії, важливим для характеристики морфонологічних явищ у словозмінних парадигмах є *поняття початкової форми* (вихідної форми). Найчастіше, описуючи морфонологію іменної словозміни, дослідники вважають вихідною форму Називного відмінка однини, а для дієслів – основу інфінітива, яка має найбільшу передбачуваність.

Система флексій і система чергувань у словозмінних парадигмах взаємодоповнюють одна одну, хоча першій належить домінуюча роль.

В іменній словозміні консонантні чергування, представлені у відмінкових парадигмах, можна поділити на групи: а) чергування задньоязикових і шиплячих звуків; б) задньоязикових і свистячих; в) передньоязикових твердих і м'яких звуків.

Найпомітнішу роль при творенні відмінкових форм відіграють *чергування твердих і м'яких приголосних*. Вони виступають у двох різновидах: а) як заміна основного твердого приголосного м'яким звуком; б) як заміна м'якого звука твердим.

Чергування твердих та м'яких приголосних із відмінковою флексією – *i* найбільшою мірою та найпослідовніше характеризують форми Місц. відм. I та II відмін іменників:

<т~т'>, <д~д'>: *робота – в роботі, золото – на золоті, банкет – на банкеті; вода – на воді, город – в городі, блюдо – на блюді та ін;*

<л~л'>, <н~н'>, <р~р'>: *школа – у школі, поле – в полі, престол – на престолах; рана – в рані, човен – в човні, вино – у вині; комора – в коморі, папір – на папері, Дніпро – у Дніпрі та ін;*

<з~з'>, <с~с'>, <ц~ц'>: *образ – в образі, переказ – в переказі; просо – у просі; ліс – в лісі; яйце – в яйці; місце – на місці та ін.*

В іменниках середнього роду м'якої групи на **-е** зазначені альтернативи послідовно протиставляють форму Називного відмінка однини решті відмінкових форм, напр.: *поле, море – поля, моря, полю, морю, на полі, на морі; поля, моря, полів, морів, полям, морям, полями, морями, на полях, на морях*. Чергування не відбувається у формі Орудного відмінка однини – *полем, морем*.

Чергування <р~р'> активно супроводжує протиставлення форм у відмінкових парадигмах іменників чоловічого роду II відміни м'якої групи на **-р**, напр. : *кобзар, лицар – кобзаря, лицаря, кобзарю, лицарю, на кобзарі, на лицарі; кобзарі, лицарі, кобзарів, лицарів, кобзарям, лицарям, кобзарями, лицарями, на кобзарях, на лицарях та ін.*

Зазначений вид чергувань представлений значною кількістю прикладів і в прикметникових парадигмах. Зазвичай, із допомогою чергувань протиставляються форми Наз. відм. однини та множини. Напр.: *блідий – бліді, густий – густі, підлий – підлі, бідний – бідні, добрий – добрі, лисий – лисі, сизий – сизі, нищий – ниці та ін.*

Чергування м'яких та твердих приголосних найбільшою мірою представлені у формах Оруд. від. одн. та Род. від. мн. іменників чоловічого та жіночого родів I, II та рідше III відмін перед флексіями **-єю, -ем, -ей**:

<т'~т>: *смерть – смертей, стаття – статтею, статей, ніготь – нігтем, зять – зятем та ін;*

<л'~л>, <н'~н>, <р'~р>: *земля – землею, Василь – Василем, біль – бодем; сукня – сукнею, кінь – конем, коней, тінь – тіней; буря – бурею, Катря – Катрею та ін;*

<ц'~ц>, <з'~з>: *черниця – черницею, пшениця – пшеницею, олівець – олівцем; князь – князем, гедзь - гедзем та ін.*

Чергування задньоязикових зі свистячими звуками <г~з'>, <к~ц'>, <х~с'> є специфічною рисою іменної словозміни, оскільки в дієслівній словозміні та словотворі фіксується дуже рідко.

Альтернація <к ~ ц'> має найбільшу сферу дії. Вона представлена у формах:

а) Дав. відмінка одн. іменників I відміни жін. роду, найчастіше на позначення істот: *дочка – дочці, внучка – внучці, собака – собаці, добродійка - добродійці, циганка – циганці, ласка – ласці, жінка – жінці, мука - муці та ін.*

б) Місц. відмінка одн. іменників I відміни жін. роду перед флексією **-і**: *рука – на руці, наука – в науці, річка – на річці, записка – в записці, азбука – в азбуці, аптека - в аптеці, пасіка – на пасіці, хустка – в хустці та ін.*

Альтернація <г ~ з'> фіксується рідше і виявляє активність у тих самих формах, зокрема у Дав. відмінку одн. імен. I відміни жін. та чол. роду перед **-і** маємо: *слуга – слугі, злодюга – злодюзі, небога – небозі, Ядвіга – Ядвізі, нога – нозі.* У Місц. відмінку одн. іменників I відміни жін. роду маємо: *крига – на кризі, кольчуга – в кольчuzі, напруга – в напрузі, черга – в черзі, книга – в книзі, дорога – на дорозі, зневага – в зневазі, Волга – на Волзі та ін.*

Альтернація <х ~ с'> засвідчена знову ж таки у формах

Місц. відмінка одн. іменників I та II відміни жін. Та чол. роду: *мачуха – при мачусі, стріха – у стрісі, муха – на мусі, лепеха – у лепесі, кожух – у кожусі, горох – у горосі, рух – у русі та ін;*

Дав. одн. іменників І відміни жініч. род.: *стриха – стрісі, свекруха – свекрусі, Солоха – Солосі, Богданиха – Богданисі, Тимчиха – Тимчисі, Михайлиха – Михайлисі та ін.*

Чергування **задньоязикових звуків із шиплячими** <г~ж>, <к~ч>, <х~ш> в іменній словозміні представлено нечисленними прикладами. Сфера дії цього виду альтернацій охоплює творення таких форм:

а) Клич. відмінка іменників II відміни чоловіч. роду перед флексією **-е**: *чоловік – чоловіче, дяк – дяче, поляк – поляче, козак – козаче, парубок – парубче, юнак – юначе, Олег – Олеже, Бог – Боже, друг – друже, Явтух – Явтуше, пастух – пастуше та ін;*

б) непрямих відмінків множин. іменників *око* та *вухо*: Наз. відмінка множин. *око – очі*; Род. множин. – *очей*; оруд. множин. – *очима, вушима*; Місц. множин. – *очах*.

Інші чергування приголосних в іменній словозміні трапляються в парадигмах окремих слів. Зокрема, **чергування м'якого передньоязикового зубного з ясенним** <ц'~ч> маємо у Клич. відмінку іменників II відміни чоловіч. роду: *отець – отче, хлопець – хлопче, молодець – молодче та ін.*

Чергування зубного із ясенним <з'~ж> маємо у Клич. відмінку іменника II відміни *князь – княже*.

У дієслівній словозміні чергування приголосних представлено більшою кількістю альтернацій, хоча належить до непродуктивних засобів формального розрізнення двох основ. У процесі творення дієслівних форм представлено шість основних типів консонантних альтернацій, які фіксуються перед усіма особовими флексіями, що починаються з голосного.

Чергування задньоязикових із шиплячими звуками <г~ж>, <к~ч>, <х~ш> представлені у формах:

а) 1, 2, 3 ос. одн. та множин. теп. часу: *кликати – кличу, кличеш, кличе, кличемо, кличете, кличуть; могти – можу, можеш, може, можемо, можете, можуть; колихати – колишу, колишеш, колише, колишемо, колишете, колишуть та ін.;*

б) 1 – 3 ос. одн. та множ. майб. часу: *заплакати – заплачу, заплачеш, заплаче, заплачемо, заплачете, заплачуть; прибїгти – прибїжу, прибїжиш, прибїжить, прибїжимо, прибїжете, прибїжать*: *збрехати – збрешу, збрешеш, збреше, збрешемо, збрешете, збрешуть та ін.*

в) 1 ос. одн. та 2 ос. одн. та мн. наказ. способу: *стерегти – стережи, стережімо, стережіть*; *спекти – спечи, спечімо, спечіть*; *чесати – чеши, чешімо, чешіть та ін*;

г) у присудкових формах на **-но**: *виволокти – виволочено, посїкти – посїчено, заволокти – заволочено; запрягти – запряжено та ін*;

д) пасивних дієприкметників мин. часу: *перетовкти – перетовчений, приректи - приречений; зберегти – збережений, постригти – пострижений та ін*;

Чергування твердих та м'яких звуків у словозміні дієслів трапляється у двох різновидах. Зазначений вид чергувань представлений альтернаціями <т ~ т'>, <д ~ д'>, <с ~ с'>, <з ~ з'>, <л ~ л'>, <р ~ р'>, <н ~ н'>, які характеризують зазвичай утворення:

а) особових форм 1одн. та 3 ос. мн. теперішнього часу дієслів доконаного виду та майбутнього часу дієслів недоконаного виду: *пустити – пустять; гордитися – гордяться; ходити – ходять; приносити – приносять; лазити – лазять; стелити – стелю, стелять; білити – білю, білять; занурити – занурю, занурять; марити – марю, марять; бруднити – брудню, бруднять та ін.*;

б) форм множ. наказового способу: *чистити – чистьмо, чистьте; молитися – молимося, молитесь; народити – народімо, народіть; зносити – зносьмо, зносьте; возити – возімо, возіть; хвалити – хвалімо, хваліть; говорити – говорімо, говоріть; скинути – скиньмо, скиньте та ін.*;

в) дієприкметників та дієприслівників: *крутити – крутячи, радити – радячи, сидіти – сидячи; просити – просячи; палити – палячи, колоти – колючи, боротися – борючись.*

Чергування м'яких передньоязикових із парними твердими засвідчене значно меншою кількістю прикладів й обмежується утворенням, як правило, форм 3 ос. одн. теперішнього часу дієслів недоконаного виду XII класу: *горіти – горить, вертіти – вертить, шуміти – шумить, летіти – летить, шарудіти – шарудить, гриміти – гримить, бриніти – бринить, сидіти – сидить.*

Серед консонантних альтернацій трапляються такі, що є характерними лише для дієслівної словозміни. Зокрема, **чергування передньоязикових зімкнених з африкатами <д~дж>, <т~ч>** характеризують

а) переважно форми 1 ос. одн. теперішнього часу дієслів X структурного класу: *знаходити - знаходжу, їздити – їжджу, ходити – ходжу, водити – воджу, посадити – посаджу, радити – раджу, ненавидіти – ненавиджу, сердитися – серджуся; вертіти – верчу, тратити – трачу.* В інших дієсловах (V та VI класів) зазначене чергування супроводжує творення усіх особових форм теперішнього часу від дієслів недоконаного виду та майбутнього часу дієслів доконаного виду, наприклад: *хотіти – хочу, хочеш, хоче, хочемо, хочете, хочуть; защебетати – защебечу, защебечеш, защебече, защебечемо, защебечете, защебечуть та ін.;*

б) форми на **-но**: *впровадити – впроваджено, затвердити – затверджено, насадити – насаджено, народити – народжено, дослідити – досліджено, спорудити – споруджено, впровадити – впроваджено; заплатити – заплачено та ін.;*

в) дієприкметникові форми пасивного стану: *упроводити - упроводжений, розсадити - розсаджений, зрадити – зраджений; скотити –*

скочений, засвітити – засвічений, крутити – кручений, утратити – утрачений та ін.

Чергування щілинних <с~ш>, <з~ж> зафіксоване в дієслівних парадигмах під час творення особових форм теп. часу дієслів недок. виду та форм майб. часу дієслів доконаного виду. Варто зауважити, що в одних дієсловах (X структурного класу) чергування супроводжує творення тільки 1 ос. одн., а в інших (V структурного класу) характеризує всі особові форми: *просити, запросити – прошу, запрошу; трусити, струсити – трушу, струшу; носити, зносити – ношу, зношу; мусити, змусити – мушу, змушу; лазити, залазити – лажу, залажу; писати, написати – пишу, напишу, пишеш, напишеш, пише, напише, пишемо, напишемо, пишете, напишете, пишуть, напишуть; казати, сказати – кажу, скажу, кажеш, скажеш, каже, скаже, кажемо, скажемо, кажете, скажете, кажуть, скажуть та ін.*

Чергування зберігаються у процесі творення форм одн. і мн. наказ. способу: *показати – покажи, покажімо, покажіть; сказати – скажи, скажімо, скажіть; різати – ріж, ріжмо, ріжте, виписати – випиши, випишімо, випишіть та ін.;* пасивних дієприкметників: *завісити – завішений, виголосити – виголошений, прикрасити – прикрашений, змусити – змушений, заморозити – заморозжений, звузити – звужений, уразити – уражений, відобразити – відображений та ін.;* безособових форм на -но, -то: *скосити – скошено, запросити – запрошено, оголосити – оголошено, розморозити – розморозено, наблизити – наближено, заразити – заражено та ін.*

Чергування твердих губних із губними + [л'] представлене альтернаціями <в ~ вл'>, <б ~ бл'>, <п ~ пл'>, <м ~ мл'>, <ф ~ фл'>, які характеризують дієслівні форми X класу:

а) 1 ос. одн. та 3 ос. мн. теп. часу дієслів недоконаного виду: *ставити – ставлю, ставлять; ловити – ловлю, ловлять; правити – правлю, правлять;*

мовити – мовлю, мовлять; любити – люблю, люблять; купити – куплю, куплять; топити – топлю, топлять; гриміти – гримлю, гримлять; графити – графлю, графлять та ін;

б) 1 ос. одн. та 3 ос. мн. майб. часу дієслів доконаного виду: *витравити – витравлю, витравлять; заготовити – заготовлю, заготовлять; заявити – заявлю, заявлять; зробити – зроблю, зроблять; зацепити – зацеплю, зацеплять, стерпіти – стерплю, стерплять; заломити – заломлю, заломлять та ін;*

в) безособові форми на **-но**: *поставити – поставлено, об'явити – об'явлено, заставити – заставлено, загубити – загублено, розробити – розроблено, вхопити – вхоплено, повідомити – повідомлено та ін.*

г) пасивні дієприкметники та дієприслівникові форми теперішнього часу (у дієсловах недоконаного виду): *мовити – мовлений, мовлячи; бавити – бавлячи; робити – роблений, роблячи; поставити – поставлений, вдавити – вдавлений, звабити – зваблений, зліпити – зліплений, окропити – окроплений, усвідомити – усвідомлений та ін.*

У дієслівній словозміні засвідчені також **консонантні альтернації <ск ~ шч>**, **<ст ~ шч>**, які, на відміну від інших, представлені меншою кількістю прикладів. Чергування засвідчують основні закономірності у морфологічній характеристиці дієслівних форм. Так, у дієсловах VI структурного класу **<ск ~ шч>** супроводжують творення всіх особових форм теперішнього часу (дієслова недоконаного виду), майбутнього часу (дієслова доконаного виду) дійсного способу, наказового способу, дієприслівники: *плескатися – плещуся, плещешся, плещеться, плещемося, плещетеся, плещуться, плещися, плещімося, плещіться, плещучись; дополоскати – дополощу, дополощеш, дополоще, дополощемо, дополощите, дополощуть, дополощи, дополощімо, дополощіть.*

У дієсловах X структурного класу чергування <ст ~ шч> представлене лише у формах 1 ос. одн. теперішнього часу (для дієслів недоконаного виду) та 1 ос. одн. майбутнього (для дієслів доконаного виду), пасивних дієприкметниках та безособових формах на -но: *пустити – пуцу, пущений, пущено; мастити – мацу, мащений, мащено; пригостити – пригоцу, пригощений, пригощено; очистити – очицу, очищений, очищено; простити – процу, прощений, прощено; допустити – допуцу, допущений, допущено; хрестити – хрецу, хрещений, хрещено.*

Чергування приголосних досить активно супроводжують видові протиставлення дієслівних форм, наприклад: *висловити – висловлювати, скакати – скочити, вимісити – вимішувати, народити – народжувати, вимостити – вимощувати, виростити – вирощувати, струсити – струшувати, наблизити – наближати, повторити – повторювати, скоротити – скорочувати, народити – народжувати, заяложити – заяложувати, прославити – прославляти та ін.*

У підсумку констатуємо, що у визначенні словозмінних особливостей іменника та дієслова не можна обмежуватися тільки набором флексій, потрібно враховувати морфонологічні характеристики іменникових та дієслівних основ.

Виразною ознакою консонантних альтернацій є їх функціонування не в середині кореня, а на морфемних швах. У процесах словозміни чергування приголосних мають широку сферу використання і представлені значною кількістю альтернаційних рядів.

В іменниковій словозміні засвідчена тенденція до протиставлення прямих і непрямих відмінків у парадигмі однини, тобто до морфонологічного виділення форми наз. відмінка. Чергування приголосних охоплюють більшою мірою форми Місц. та Дав. відм. одн. іменників II відміни, рідше I та форми Род. одн. та мн. іменників III відміни.

Найчастіше в іменній парадигмі трапляються чергування твердих і м'яких звуків та задньоязикових зі свистячими та шиплячими. Найбільшу активність серед останніх виявляють альтернації <т ~ з'>, <к ~ ц'> та <х ~ с'>, які являють собою специфічну рису іменної словозміни, оскільки в дієслівній фіксуються зрідка.

У дієслівній системі морфологічні характеристики посилюють опозиції між формами доконаного і похідними формами недоконаного виду та формами теперішнього, майбутнього часів та минулого відповідно. Найбільшу кількість чергувань приголосних дієслівні парадигми засвідчують у 1, 3 ос. одн. та мн. теперішнього та майбутнього часів дійсного способу, 2 ос. одн. і мн. наказового способу, пасивних дієприкметниках та безособових формах на -но. Крім того, важливою є прив'язаність консонантних альтернацій до певних структурних класів дієслова. Зокрема, чергування приголосних є важливою морфологічною характеристикою V, VI, X, рідше VIII, XII класів.

У процесі творення форм виявляються специфічні саме для дієслівної словозміни чергування приголосних, зокрема: <д~дж>, <т~ч>, <ск ~ шч>, <ст ~ шч>, чергування губних із губними + звук [l']. На відміну від словозміни іменника значно активізуються чергування <г~ж>, <к~ч>, <х~ш> та <з~ж>.

Література

1. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – XII, 1054 с.
2. Славянская морфология: Субстантивное словоизменение / (Отв. ред. Т.В.Попова). – М.: Наука, 1987. – 264 с.
3. Толстая С.М. Морфология в структуре славянских языков. – М.: Индрик, 1998. – 319 с.
4. Чурганова В.Г. Очерк русской морфологии. – М.: Наука, 1973. – 239 с.